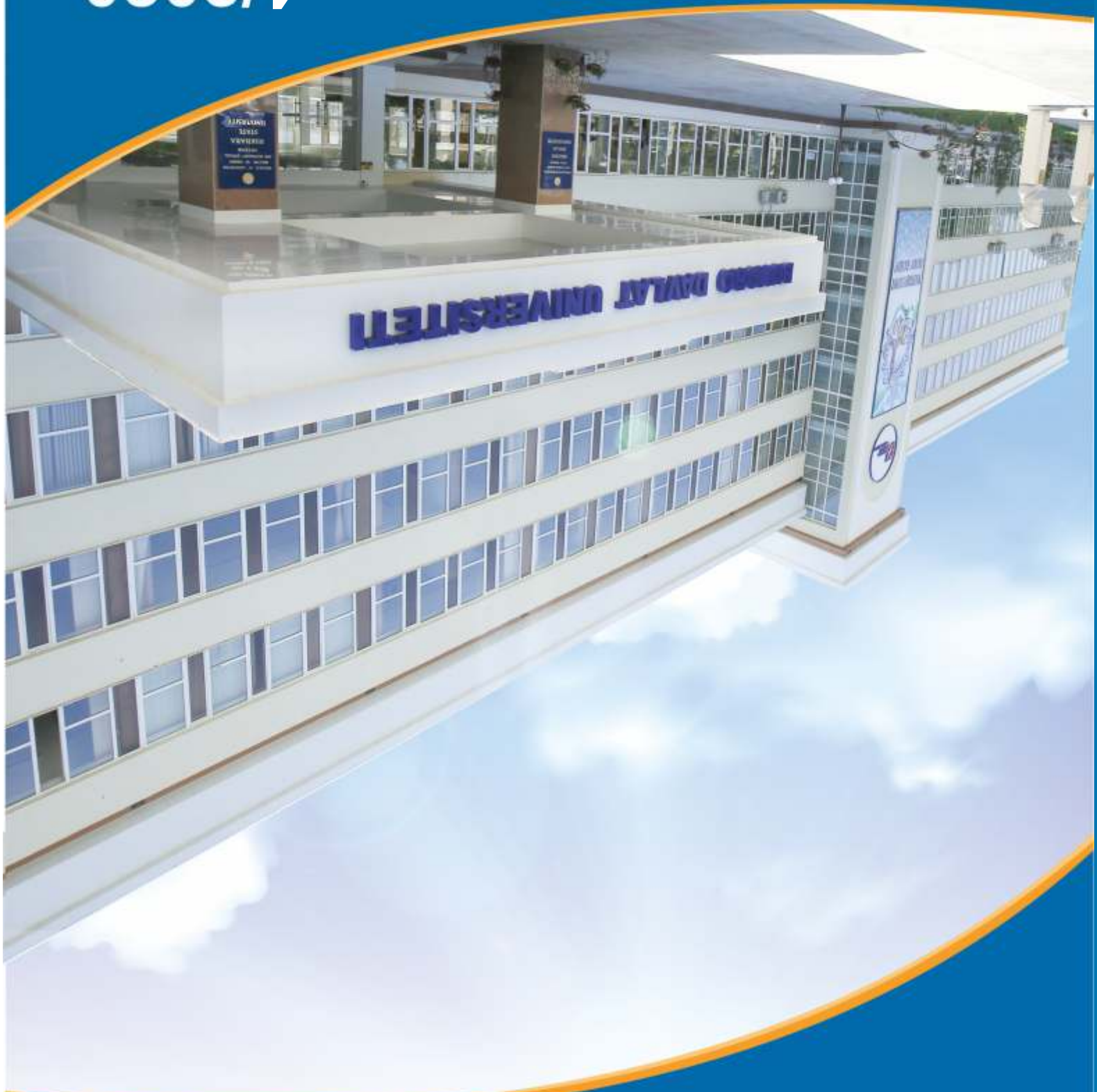

4/2020

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI
ILMIY AXBOROTI

4/2020

Научный вестник Бухарского государственного университета
Scientific reports of Bukhara State University

www.buxdu.uz

@buxdu1

@buxdu1

@buxdu1

2000-YILDAN
CHOP
ETILMOQDA

BIR YILDA OLTI
MARTA CHOP
ETILADI

2020/4(80)

TAHRIR KENGASHI RAISI:

Xamidov O.X.

iqtisod fanlari doktori, dotsent

BOSH MUHARRIR:

Qahhorov O.S.

*iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa
doktori (PhD), dotsent*

TAHRIR HAY'ATI:

Adizov B.R.

*pedagogika fanlari doktori, professor
(bosh muharrir o'rinbosari)*

Abuzalova M.Q.

filologiya fanlari doktori

Amonov M.R.

texnika fanlari doktori, professor

Axmedova Sh.N.

filologiya fanlari doktori, professor

Barotov Sh.R.

psixologiya fanlari doktori, professor

Baqoyeva M.Q.

filologiya fanlari doktori

Bo'riyev S.B.

biologiya fanlari doktori, professor

Djurayev D.R.

fiz.-mat. fanlari doktori, professor

Durdiyev D.Q.

fiz.-mat. fanlari doktori, professor

Jo'rayev N.Q.

Siyosiy fanlari doktori, professor

Hayitov Sh.A.

tarix fanlari doktori, professor

Hayitov Y.Q.

geografiya fanlari doktori

Mirzayev Sh.M.

texnika fanlari doktori, professor

Olimov Sh.Sh.

pedagogika fanlari doktori

Qahhorov S.Q.

pedagogika fanlari doktori, professor

Quvvatova D.H.

filologiya fanlari doktori

Roziqov O'A.

fiz.-mat. fanlari doktori, professor

Sayfullayeva R.R.

filologiya fanlari doktori, professor

Umarov B.B.

kimyo fanlari doktori, professor

O'rayeva D.S.

filologiya fanlari doktori, professor

BOSH MUHARRIR O'RINBOSARLARI:

Navro'z-zoda B.N.

iqtisod fanlari doktori, professor

To'rayev H.H.

tarix fanlari doktori, professor

BUXORO DAVLAT
UNIVERSITETI ILMIY
AXBOROTI

НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК
БУХАРСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА

SCIENTIFIC REPORTS OF
BUKHARA STATE UNIVERSITY

*Jurnal O'zbekiston Matbuot va axborot
agentligi Buxoro viloyat matbuot va
axborot boshqarmasida
2016-yil 29-fevral
№ 05-073-sonli guvohnoma bilan
ro'yxatga olingan.*

*"Buxoro davlat universiteti ilmiy
axboroti" jurnali Filologiya va Fizika-
matematika fanlari bo'yicha O'zbekiston
Respublikasi Vazirlar Mahkamasi
huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining
doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy
natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy
nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.*

*Jurnal Oliy o'quv yurtlarining
professor-o'qituvchilari, katta ilmiy
xodim-izlanuvchilar, talabalar, ilmiy
tekshirish muassasalari ilmiy xodimlari,
akademik litsey, kasb-hunar kollejlari
o'qituvchilari hamda umumiy o'rta ta'lim
va turli sohalarida xizmat qilayotgan
ilmiy xodimlar uchun mo'ljallangan.*

Muassis: **Buxoro davlat
universiteti**

MAS'UL KOTIB:

Rasulova S.S.

MUHARRIRLAR: **Rasulova S.S.**

Vahabova M.

Abdullayeva L.A.

BO'LIM TEXNIGI: **Dilova G.B.**

AZIZ
MUALLIFLAR VA
JURNALIMIZ MUSHTARIYLARI

"BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY
AXBOROTI" JURNALI -
SIZNING DOIMiy HANKORINGIZ!

"BUXORO DAVLAT
UNIVERSITETI ILMIY
AXBOROTI"

Jurnali Buxoro davlat
universiteti Tahririy-nashriyot
bo'limida sahifalandi.

Tahririyat manzili:

Buxoro, 200117
Buxoro davlat
universiteti, bosh bino,
2-qavat 219-xona.
Tahririy-nashriyot bo'limi.
Ten: 0(365) 221-30-32
<http://www.almamater.uz>
e-mail: tahririyat12@umail.uz

Bosishga ruxsat etildi.
28.08.2020 y. Qog'oz bichimi
60x84, 1/8. Tezkor bosma
usulida bosildi. Shartli bosma
tabog'i - 35,30.
Adadi 70.
Buyurtma № 130
Bahosi kelishilgan narxda.
"Sadridin Salim Buxoriy"
MCHJ bosmaxonasida chop
etildi. Manzil: Buxoro sh.
M.Iqbol ko'chasi, 11-uy.

MUNDARIJA

ANIQ VA TABIIY FANLAR		
Гулямов Г., Гулямов А.Г., Шахобиддинов Б.Б., Мажидова Г.Н., Абдукаримов А.А.	Микротўлқинли нурланиш таъсирида электрон ва ковакларнинг ферми квазисатҳлари ўзгаришининг р-н ўтиш вольт-ампер характеристикасига таъсири.....	3
Сафаров И.И., Нуриддинов Б.З.	Изгиб и свободные колебания вязкоупругой тороидальной оболочки с учетом реологических свойств материала.....	9
Mamatov M.Sh., Nuriddinov J.T.	Tekislikdagi ba'zi to'plamlar minkovski ayirmasining geometrik xossalari haqida.....	15
Юсупова Д.А.	Оптимизация технологии формирования тонких плёнок теллуридов висмута и сурьмы, содержащих наногранулы с воспроизводимыми характеристиками.....	25
Равшанов С.С.	Куруқ иқлимда етиштирилган буғдой донларининг зичлигига фаоллаштирилган ва ичимлик сувининг таъсири.....	30
Ajiev A.B., Kamilova P., Al'menova G.	Qoraqalpog'iston va Xorazm madaniy o'simliklari yovvoyi ajdodlarining botanik-geografik tahlili.....	35
Bobokhuzhaev K.U., Marchenko A.V., Seregin P.P., Begisheva N.R.	Impurity of iron atoms in the vitreous arsenic selenide (As ₂ Se ₃). Electronic exchange between centers of iron.....	39
Каримов Р.Ч., Хакимов Ж.Б., Шералиев Д.Д.	Электр таъминоти тизимида стабилловчи қурилмаларни таҳлил ва тадқиқ қилиш.....	47
Мирзарайимов Ж.З., Махмудов Ш.А.	Исследование времени жизни носителей заряда в нейтронно-легированном кремнии в зависимости от концентрации исходного бора.....	57
Каттаева Г.Н.	Тупрокнинг саноат ва маиший чиқиндилар таркибидаги ҳаракатчан қўрғошин билан ифлосланиш даражасини аниқлаш.....	62
Алишев Ш.А., Холикова М.Қ.	Концепции построения макромоделей многостадийной системы.....	67
Zhumaev Zh.Zh.	Kernel identification problem from an one-dimensional integro-differential heat equation in a half-bounded domain.....	74
TILSHUNOSLIK		
Джумабаева Ж.Ш., Мустафаева Н.У.	Нутқдаги камчиликлар ва дислексия.....	83
Даниева М.Дж.	Матн прагматик мазмуни шаклланишида лисоний бирликларнинг ўрни.....	88
Холмуродова М.И.	Лисоний ва грамматик бирликларнинг социопрагматик хусусияти (Эркин Аъзам киноқиссалари мисолида).....	93
Жалолова Ш.М.	Ўзбек тилида феълнинг морфологик давомийлик тарз категориясига оид янгича ёндашувнинг чоғиштира тадқиқи.....	100
Гулямова Ш.К.	Корпус лингвистикаси – замонавий амалий тилшуносликнинг устувор йўналиши.....	106
Йўлдашева Х.Қ.	Мурожаатни ифодаловчи бирликларнинг социопрагматик хусусияти.....	111
Абдуллаева Л.А.	Способы образования сложных слов в английском языке.....	115
Yo'ldosheva D.Sh.	Taqlid so'zlarning o'rganilish tarixi va lug'atlarda berilishi.....	118
Ikromova L.B.	Tilshunoslikda freym tushunchasining ifodalanishiga doir ilmiy-nazariy qarashlar.....	122
Хамроева Н.Н.	Илтифот – фатик мулоқотнинг бир қўриниши сифатида.....	129
Qahharova M.Y.	Various approaches to the study of english set expressions and the problems of classification.....	135
Shirnova M.Sh.	The role of intonation in cinema language.....	139
Хамидова М.Х.	Француз ва ўзбек тилларида шамол билан боғлиқ анемоним ва метеонимлар.....	144
Kakhkharova G.Sh.	Problems of translation of particles in the English and Uzbek languages.....	149
Сайидова Г.Ё.	Алишер Навоий шеърлятидаги ўхшатишлар лингвопоэтикаси.....	153
Аллаёров Т.Р.	Императив бирликларнинг бадиий-эстетик имкониятлари.....	159
Хайдарова И.Н.	Талаффузни ўрганиш стратегиялари.....	163
Ziyatova N., Zaripov B.P.	O'zbek milliy-madaniy xususiyatlarini aks ettiruvchi metafora va o'xshatishlar tahlili.....	168
ADABIYOTSHUNOSLIK		
Ахмедова Ш.Н.	Адабиётшунослик ривожда тарихий-биографик ёндашувнинг ўрни.....	171

UDK: 81. 22

TILSHUNOSLIKDA FREYM TUSHUNCHASINING IFODALANISHIGA DOIR ILMIY-NAZARIY QARASHLAR

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ НА ВЫРАЖЕНИЕ ПОНЯТИЯ ФРЕЙМЕ В ЛИНГВИСТИКЕ

SCIENTIFIC AND THEORETICAL VIEWS ABOUT THE DESCRIPTION OF THE NOTION FRAME IN LINGUISTICS

*Ikromova Lola Boltayevna**BuxDU nemis va fransuz tillari kafedrası o'qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada kognitiv tilshunoslikni tavsiflashga turli yondashuvlar ko'rib chiqiladi, konsept va konseptualizatsiya birligi sifatida so'z boradi, kognitologiyaning kelib chiqishi, konseptuallikni tashkil etgan freym nazariyasining tarixi "bilim", "ramka", "ssenariy", "sxema" kabi umumiy tushunchalar, "Stereotur", "prototur" va qilingan kognitiv model, freym tahlil, shuningdek, umumlashirilgan asosiy barcha tavsiflangan yondashuvlar doirasida tan olingan konseptual-kognitiv freymlar.

Tayanch so'zlar: kognitiv tilshunoslik, kognititologiya, konsept tushunchasi, freym nazariyasi, konseptual sxema, stereotur vaziyat, prototur, freym tahlil.

Аннотация. В данной статье рассматриваются различные подходы к описанию когнитивной лингвистики, обсуждается ее как единица концепта и концептуализации, источник познания, история теории фреймов, составляющих концептуальность, общие понятия, такие как «знание», «рамки», «сценарий», «схема» «Стереотип», «Прототип» и «Созданная когнитивная модель», анализ фреймов, а также концептуально-когнитивные фреймы, признанные в рамках всех описанных базовых подходов.

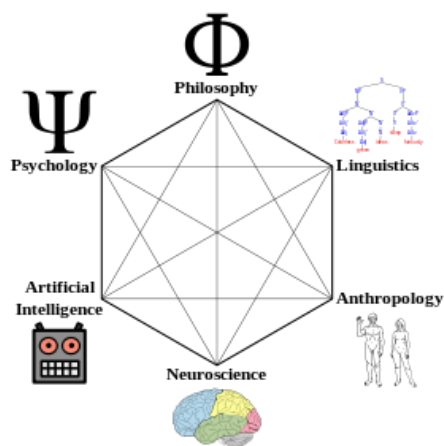
Ключевые слова: когнитивная лингвистика, когнититология, концептуальный термин, теория фреймов, концептуальная схема, стереотипная ситуация, прототип, анализ фреймов.

Abstract. This article discusses various approaches to the description of cognitive linguistics, discusses it as a unit of concept and conceptualization, a source of knowledge, the history of the theory of frames that make up conceptuality, general concepts such as "knowledge", "framework", "scenario", "scheme" "Stereotype", "Prototype" and "Created cognitive model", analysis of frames, as well as conceptual-cognitive frames recognized in the framework of all the described basic approaches.

Key words: cognitive linguistics, cognititology, conceptual term, frame theory, conceptual scheme, stereotypical situation, prototype, frame analysis.

Kirish qismi. Avvalambor, biz tilshunoslik haqida to'xtalib o'tadigan bo'lsak, Tilshunoslik tilni o'rganuvchi fan bo'lib, bunda tilning kelib chiqish tarixi va qaysi qadimgi tilning tarkibiga tegishli ekanligi haqida xabar beradi. Masalan, biz o'zimizning tilimizni oladigan bo'lsak, o'zbek tilshunosligi o'zbek tilini o'rganuvchi fan bo'lib, u turkiyshunoslikning tarkibiy qismi hisoblanadi [1,b.1]. Freym tushunchasi esa ko'proq kognitiv tilshunoslikda uchraydi. Kognitiv tilshunoslik kognitologiya asosida vujudga kelgan. Kognitsiya (cognition), ya'ni bilish faoliyati axborot (ma'lumot)ni qabu qilish, taqdim etish va yaratish harakatlari hisoblanadi. Kognitologiya fani 1956-yildan boshlab paydo bo'la boshlagan, deb hisoblaydilar.

XXI asrning boshlarida fanda yangi yo'nalish paydo bo'ldi. Ya'ni kognitiv fani fan sifatida rivojlandi. Bu fanning vakillari shunday fikr bildiradilar, "an'anaviy kognitiv fan va ong falsafasining yondashuvi xato deb hisoblashadi, bu ong faoliyatida tananing roli deyarli butunlay e'tiborsiz qoldiriladi. So'nggi o'n yil ichida timsollangan bilimlar sohasida empirik tadqiqotlar ko'paydi. Tizimli kognitiv fan tarafdorlari ong miya tomonidan yaratilgan yoki miya bilan bir xil degan fikrni rad etadilar" [2].

Kognitiv fan tarkibiy qismlari

Kognitiv tilshunoslik esa 70-yillarning oʻrtalarida fan olamida keng yoyildi. Kognitiv tilshunoslikning rasmiy eʼlon qilinishi esa 1989-yilga toʻgʻri keldi [3,c.256], yaʼni bahor oyida Duisburg (Germaniya)da boʻlib oʻtgan Xalqaro tilshunoslik simpoziumida. Ayni damda kognitiv tilshunoslik boʻyicha bu birinchi xalqaro konfrensiyaga aylangandi. Bunda ishtirokchilar Xalqaro kognitiv tilshunoslik assotsiatsiyasini tuzadilar va kognitiv lingvistika jurnalini taʼsis etadilar. Shunday qilib, kognitiv tilshunoslik boʻyicha turli xil monografiyalar va tadqiqot ishlarini yaratdilar. Shu sohaning yuqori taniqli vakillari esa asarlar yaratdilar va bu asarlar shu jurnalda bosib chiqarila boshlandi. Ammo aytishimiz kerakki, aslida kognitiv tilshunoslik yana ham ilgariroq davrda paydo boʻlgan. Bu 80-yillarning oxiriga kelib gullab-yashnadi. Mafkuraviy ruhida yaratilgan koʻplab asarlar nashr qilindi.

“Kognitologiya turli fan sohalari chorrahasida yuzaga kelgan fandır va uning tadqiqot sohasi” bilimni toʻplash va qoʻllash usullarini tadqiq qilish” sifatida belgilanadi”[4,b.38,]. Kognitiv tilshunoslik tilni aqliy hodisa sifatida bir-biriga chambarchas bogʻlaydi. Kognitiv tilshunoslik bu bilimni bilishi va dunyoviy axborotlarni oʻzlashtirishi va oʻzaro munosabatlarimizga bogʻlagan holda tilni oʻrganish, bilgan bilimlarimiz orqali axborotlarni qayta ishlash, tashkil qilish va buni yetkazish vositasi sifatida tabiiy tilga eʼtibor berishi bilan oʻziga xosdir. Shuningdek, bir qancha ilmiy tadqiqotlarda kognitiv tilshunoslikning oʻrganilishi va uning yangicha talqinlari haqida fikrlar bildirilayotgan boʻlsa-da, ammo oʻzbek tili koʻrinishida kognitiv tilshunoslik yoʻnalishida qilingan ishlar sanoqlidir. Ammo shu sohada bir qator yangiliklar qilayotgan olimlarimizni ham sanab oʻtishni joiz deb topdik.

Bu borada Sh.Safarovning “Kognitiv tilshunoslik” tadqiqotlarini aytib oʻtishimiz mumkin. Tadqiqotda lingvokognitologiya jahon tilshunosligida oʻrganilishi hamda kognitiv birliklarning mazmun-mohiyati toʻlaligicha bayon etilgan [5,b.3]. Va yosh olimimiz M.Joʻrayevaning ham ilmiy tadqiqot ishlarida kognitiv tilshunoslik haqidagi qarashlari ham diqqatga loyiqdir. Unda shunday deyiladi: “Kognitiv tilshunoslik kognitologiya asosida vujudga keldi. U tilning kognitiv aspekti bilan qiziqadi. Maʼlumki, kognitsiya olamni bilishda inson bilimlarining ongda paydo boʻlish va boyib borish jarayoni ekan, bilimlarni oʻzgartirish esa bevosita yoki bilvosita lison bilan aloqada boʻladi, bogʻlanadi. Insonning bilish qobiliyati bilan hamohangdir” [6,38.b]. Kognitiv tilshunoslikning paydo boʻlishi nafaqat tilshunoslik tarixiga boʻgʻliq, balki kengroq nuqtayi nazardan oʻylab qaralganda, kognitiv tadqiqotlarning rivojlanishi va kognitiv fan deb ataladigan fanning rivojlanishiga ham bogʻliq edi. Inson dunyoni oʻrganishi, bilishi, voqelikni aks ettirishi va uni idrok qilishi uchun maqsadli faoliyatining natijasi hisoblangan tafakkurning oʻrnini alohida taʼkidlashimiz kerak.

Maʼlumki, inson narsa, predmetlar hodisalarni bilishda, idrok qilishda qator mantiqiy-ruhiy faoliyatni amalga oshiradi. Bunday mantiqiy natijasi boʻlgan tushuncha obraz va lisoniy maʼno bilan umumlashgan holda kognitiv tilshunoslikda asosiy figura sifatida oʻrganilayotgan konseptning yuzaga kelishini taʼminlaydi. Aytish joizki, Kognitiv tilshunoslik, tilshunoslikda til va ongning oʻzaro bogʻliqlik muammolari, dunyoni tushunishi va tasniflashida tilning roli, kognitiv

jarayonlarda va insonning tajribasini umulashtirgan holda shaxsning individual kognitiv qobiliyatlarini til va ularning o'zaro ta'sir shakllari bilan bog'liqligini o'rganadigan yo'nalishdir. Demak, tasniflash deb aytdik, tasniflash deganda olingan bilimlarni soddalashtirish jarayonlari tushuniladi. Ya'ni yangi olingan bilimlarni inson ongida qabul qilish va mavjud bo'lgan turli xil sarlavhalarga taqsimlash tushuniladi. Ko'pincha inson tomonidan tashuvchi vosita bo'lgan til toifalari talab qilinadi. Bu esa fanda koseptuallashtirish deyiladi.

Konseptuallashtirish insonning ushbu hodisani har qanday aniqlanganlik tushunchasi va g'oyani anglash, ongida saqlash va yangi ma'lumotlar bazasi bilan to'ldirish imkonini beradigan haqiqiy yoki xayoliy dunyoda hodisaning kognitiv atributlari to'plamini (kategoriyalarni) aniqlash jarayonidir. Inson yillar davomida tajriba orttiradi va buni taffakuriga singdirib boradi. Bunda inson tajribasi, tafakkuri tilda yoziladi, til ma'lumotni maxsus kodlashtiradigan va o'zlashtiradigan bilim mexanizmi, ya'ni belgilar tizimi hisoblanadi. Kognitiv tilshunoslik sohalarining fikricha, «Moddiy dunyo idroki, ayni paytda, idrok etilayotgan predmet – hodisalar haqida tushuncha tug'ilishini, keyinchalik ushbu tushunchaning mental namuna – konsept sifatida shakllanib, moddiy ko'rinish olishini taqozo etadi» [40, b Jo'rayeva]. Aslida konsept tushunchasi nima, u qachon paydo bo'lgan, degan savol tug'iladi. Bunga quyidagicha javob olamiz. Konsept tushunchasi tilshunoslikda XX asrlarda paydo bo'la boshladi. Bu haqda V.Demyankov shunday deydi: “Kognitiv tilshunoslikda eng faol qo'llanuvchi va turli definitiviyalarga ega bo'lgan termin *konsept* hisoblanadi. Uning kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, shuningdek, adabiyotshunoslik fanlaridagi izohi o'zaro bog'lanadi” [40, b. 6].

Konsept so'zi lotin tilidan olingan bo'lib, Conceptus “tushuncha” degan ma'noni anglatib, konstruktiv ahamiyatga ega bo'lgan innovatsion g'oyadir. Ushbu g'oyani namoyish etadigan mahsulot konsepsiya mahsuloti deb ataladi. Tilshunoslikda esa bu mazmun, semantik ma'no bo'lib, u belgi va hajmi bilan aniqlanadi. Filologiyada konsepsiya og'zaki belgining mohiyatli tomoni bo'lib, uning orqasida shaxs mavjudligining aqliy, ma'naviy yoki moddiy sohasi bilan bog'liq tushunchadir. Uning hayotiy tarixiy ildizlari bo'lgan, ijtimoiy va subyektiv jihatdan konseptlangan, va shu kabi tushunish bosqichi orqali odamlarning ijtimoiy tajribasida mustahkamlanib kelmoqda. Konsept bilan uzviy bog'liq bo'lgan yoki unga ba'zi hollarda qarshi bo'lgan tushunchalar ham mavjuddir. Konsept va konsepsiya konseptual tilshunoslikning asosiy tushunchalari hisoblanadi. Konsepsiyani o'rganishda uning aspekt va usullariga qarab, tushunchali, ma'nolarni ifodalashi turli yo'nalishlari ajratilgan. Kognitiv yo'nalish va konsepsiya haqida Yu.S.Stepanov shunday deydi: “Til – insonning aqliy olamidagi madaniyatning asosiy bo'g'ini”.

Ta'kidlash kerakki, mantiqiy yo'nalish, barcha tushunchalar uhun umumiy bo'lgan tilning mantiqiy birligi sifatida konsepsiyani o'rganishni o'z ichiga oladi. Hozirda kognitivlik tushunchalarini bir qator zamonaviy tadqiqotchilar o'ganmoqdalar. Kognitiv yo'nalishi doirasida konseptualizatsiya va toifalashning asosiy masalalari, tushunchaning tabiati va tuzilishi, tushunchalarning turlari, bilimlarni taqdim etish usullari va shu kabilar ko'rib chiqiladi.

Hozirgi paytda ko'plab konsepsiyalar mavjud. Kognitiv va badiiy tushunchalar haqida XX asrning birinchi yarmida rus tadqiqotchisi S.A.Askoldov bu ikki tushunchalarni ajratib ko'rsatdi. Ya'ni ularning har birining o'ziga xos xususiyatlarini va belgilarini aniqladi [7, c. 267-280].

Bunda muallif san'atda bilish mantiq, ilm-fanga qaraganda boshqacha yo'l tutishini ta'kidladi. S.A.Askoldovning fikricha, “kognitivlik tushunchalar “umumiylik” bilan ajralib turadi, chunki bu shunchaki o'xshash obyektlarning sxematik chizmasi, ya'ni individual ong tomonidan obyektlarga taalluqli bo'lgan aniq tafsilotlardan mahrum bo'lgan sxematik tasvirlar. Agar konsept tushunchasi umumiy bo'lsa, unda tasvir tushunchalari individualdir. “Chunki tadqiqotchi badiiy konsepsiya va bilish tushunchasi o'rtasida yana bir muhim faqrni ko'radi: «hissiyotlar, istaklar», umuman olganda, badiiy konsepsiya ko'pincha ikkalasining majmuasidir, ya'ni tushunchalar, tasvirlar, his-tuyg'ular, hissiyotlar, ba'zan hatto ixtiyoriy namoyonliklarning ham yig'indisidir”. Shunday qilib, badiiy konsepsiya ko'pincha ma'lum bir “hissiy va estetik zo'riqish” yaratadi, ammo bu ko'pincha bilim tushunchasidan mahrumdir.

Kognitiv tilshunoslikda yana shunday tushunchalar borki, binobarin, bu tushunchalar fanlararo xarakterga ega bo'lib, tadqiqotchilarning yangi ilmiy-nazariy yonashuvi va ularning o'ziga fikrlash tarzini chuqurroq yoritishga harakat qilamiz. Biz kognitologiya, kognitiv tilshunoslik, konsept, konseptualizm haqida to'xtalib o'tgan bo'lsak, endi yana bir muhim nazariyani ochishga harakat qilamiz. Shunday qilib, zamonaviy kognitiv tilshunoslikda keng tarqalgan yondashuv, tushuncha freym tushunchasidir.

Asosiy qism. Freym (frame) inglizcha so'zdan olingan bo'lib, ramka, karkas degan ma'nolarni anglatadi. Freym tushunchasi ijtimoiy va gumanitar fanlarda uchraydi. Masalan: psixologiya, kibernetika, sotsiologiya, matematika, tilshunoslik va shu kabilar. Mazkur tushuncha doirasida hamma narsa va harakatlar, odamlarning umumiy bilimi, anglaganliklarining yaxlitligi. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, freym hodisani boshqarish va tadbirlarga jalb qilish tamoyillariga asoslangan vaziyatning kommunikativ ta'rifidir. Bu atamani fanga birinchi bo'lib, 1974-yilda amerikalik olim Marvin Minskiy olib kirdi. Bunda harakatlarning diagrammasi bo'lgan sun'iy intellektidagi bilimlarni namoyish etish usuli sifatida tavsiflanadi. M.Minskiy tomonidan fazoviy manzaralarni idrok etish uchun bilimlarning tuzilishiga murojaat qilingan. Freym – mavhum tasvirning modeli, obyekt, hodisa, vaziyat, jarayon mohiyatining eng kichik tavsifi. Freym turli maqsadlar uchun ekspert va boshqa intellektual tizimlarda qo'llaniladi.

M.Minskiyning fikricha: “Freym – ma'lum bir uyda yashash yoki tug'ilgan kuniga borish kabi stereoturlardagi vaziyatni ifodalash uchun ma'lumotlar tuzilmasi”. Yana har bir freymga bir nechta ma'lumot turlari biriktirilgan. Ushbu ma'lumotlarning ba'zilar freymdan qanday foydalanish haqida. B'azilar bundan keyin nima bo'lishini kutishlari mumkin, deya yozadi Minskiy.

Freym – stereotur holatini ko'rsatadigan kundalik struktura, xuddi ma'lum turdagi mehmonxonada bo'lish yoki tug'ilgan kun bazmiga borishdek, biz freym tushunchasi haqida so'z yuritar ekanmiz, bu sohada ko'plab ilmiy tadqiqotlar o'tkazgan olimlarning fikriga diqqatimizni qaratamiz: E.E Gofmanning fikricha, “Freym “dunyoni diskursiv nazoratdan xoli tarzda uyushgan yaxlitlik” holiga keltirish”ni amaliy anglash qobiliyati”, muolajaviy bilim turi, ya'ni predmetning qaysidir kreativ aspektini yoxud uning funksional aspektini tasvirlaydigan harakatlar ketma-ketligidir” [8, b. 46].

M.Minskiyning fikricha: “Freym – stereoturik vaziyatni aks ettirish uchun ma'lumotlarning tuzilishi. Har bir freym turli xil ma'lumotlar bilan bog'liq. Uning bir qismi ushbu freymdan qanday foydalanish kerakligini ko'rsatadi, ikkinchisi – uni amalga oshirishga olib keladigan narsa, uchinchisi - agar bu taxminlar tasdiqlanmasa, nima qilish kerak? Freymni tugunlardan va ularning orasidagi ulanishlardan iborat tarmoq sifatida tasavvur qilish mumkin. Freymning “yuqori darajalari” aniq belgilangan, chunki ular rejalashtirilgan vaziyatga nisbatan har doim to'g'ri bo'lgan shunday tushunchalar tomonidan shakllantirilgan” [9, c. 52-56].

M.M. Jo'rayeva freymga quyidagicha ta'rif beradi: “Albatta, ular har bir insonning kognitiv xususiyatini rivojlantirish jarayonida tasodifan (birdan) paydo bo'ladi. Boshqa freymlar tajriba yoki o'rgatishdan o'zlashtirib oladilar, vaholanki, ular tillar ifodalanishi bilan uzviy bog'liq” [10, b. 47].

Haqiqatan ham, freym tizimlari axborot olish tarmog'i orqali ulanadi va taklif qilingan freym haqiqiy holatga moslashtirilmasa, ya'ni tegishli markerlarning shartlariga javob beradigan terminalli topshiriqning iloji bo'lmasa, demak, axborotlarni qidirish tarmog'i ushbu vaziyatga mos keladigan freymni tanlashga imkon beradi. Bunday usullar, ya'ni tuzilmalar mexanizmlarini rivojlantirish uchun alohida ahamiyatga ega bo'lgan freym tizimlarida ma'lumotlarni taqdim etish turli xil foydalanishga imkon beradi. Keyinchalik murakkab sharoitlar bir nechta terminallarga biriktirilgan narsalar o'rtasidagi munosabatlarni belgilashi mumkin.

Ch. Fillmor freym haqida shunday deydi: “Freym – tajribani sxemalashtirishning kognitiv tuzilishi” bo'lgan M.Minskiy tomonidan yaratilgan freymlar nazariyasiga asoslanib, uning ramziy kognitiv semantikasi doirasida freymlar tog'risida kognitiv tushunchani rivojlantirdi” [11, c. 52-92].

Ma'lumotlarga fikrimizni qaratsak, demak, kognitiv tilshunoslikda freym tushunchasining ikki xil yondashuvi mavjud bo'lgan. Freym bilimning tarkibiy qismi sifatida, odamning kognitiv tizimining bir qismi va bilimni ifodalash uchun tuzilma sifatida, kognitiv tuzilmani ifodalash vositasi bo'lib xizmat qilgan. “Freym” va “konsepsiya” tushunchalari o'rtasidagi munosabatlar

muammosida mavhum yechim topiladi. Umumiy munosabatlarga asoslanib, konsepsiya freymga nisbatan umumiy tushuncha sifatida belgilanadi. Murakkab va oddiy tushunchalar sifatida freym va konsepsiya o'rtasidagi munosabatlarga asoslanib, freym o'ziga xos murakkab tushuncha sifatida tavsiflanadi.

Ushbu tushunchalarni solishtirganda ular o'xshash va turli xil xususiyatlarga ega bo'lgan ikkita turdagi konseptual tuzilmalar sifatida ko'rib chiqiladi. Adabiyotlarni tahlil qilish ushbu konsepsiyaning ba'zi umumiy xususiyatlarini ajratib ko'rsatishimizga imkon beradi: freym – bilimning kognitiv tuzilishi bir-biri bilan o'zaro aloqada bo'lgan, odatda, tematik birlashtirilgan vaziyat to'g'risida bilimlarni namoyish etishga mo'ljallangan tuzilma. Freymning majburiy xususiyatlari odatiy boshlang'ichning mavjudligi (freym darajalarining dinamikasini hisobga olmagan holda) va bilimlarni tashkil etishning kategoriyali xususiyatlarini o'z ichiga oladi.

Freym tushunchasi va zich yadroga ega bo'lgan konsepsiyalar haqida Yu.S. Stepanov ikkita muhim konsepsiyani ko'rib chiqishni taklif qiladi: “freym tushunchalari” va konsepsiya, “zich yadroga ega bo'lgan tushunchalar” deydi. Yu.S. Stepanovning fikricha: “Freym konsepsiyalari” ba'zi asosiy, muhim xususiyatlarga ega (yoki bunday xususiyatlarning kichik bir to'plamiga ega), aslida bu konsepsiyaning asosiy tarkibiy qismi hisoblanadi. “Kollektiv ongsiz” tushunchasining paydo bo'lishi jamiyat va umuman insoniyatning o'z-o'zidan, organik rivojlanishining natijasidir. Bu tushunchalar, aslida ularning “qolipi”, ya'ni freym muayyan ijtimoiy hodisaga nisbatan “sinab ko'rilishi”, “zo'rlanishi” mumkin bo'lgan bu holatlarda ma'lum bir jamiyat, u yoki bu ijtimoiy guruh (va boshqalar) haqida. Biz bu yerda “organik” yoki o'z-o'zidan nomlanishi qiyin bo'lgan boshqa jarayon bilan shug'ullanmoqdamiz. Bu ijtimoiy baholash, normaga moslashish, ijtimoiy kuchlarning ongli faoliyati va hatto kurashlari bilan bog'liq bo'lgan jarayon [12, 1997].

A.P.Babushkin nazariyasida turologiya: “Aqliy rasmlar, diagrammalar, freymlar, ssenariylar, kaleydoskopik va mantiqiy tuzilgan tushunchalardan iboratdir. Aqliy suratlar faqat individualdir, ular insonning o'ziga xos hayotiy tajribasiga asoslanadi”. Tadqiqotchining nazarida, “tushuncha doirasi” murakkab vaziyatni yuzaga keltiradi; uni “freym” bilan taqqoslash mumkin, uning doirasida muayyan holatlar uchun odatiy va zarur bo'lgan hamma narsa joyiga tushadi [13, c. 52-58].

E.Gofmanning so'zlariga ko'ra, “freym – agentlar tomonidan tashkil topgan yaxlitlik, asosan, amaliyot, lekin shu bilan birga, odatdagi, takrorlanuvchi ijtimoiy vaziyatdagi odamlar ijtimoiy nuqtayi nazardan o'zlarining harakatlariga va boshqalarning harakatlariga (og'zaki va og'zaki bo'lmagan) bog'lanishlarini anglatadi”. E.Gofmanning ta'kidlashicha, bu freym «mavjud yaxlitlikni tahlil qilish (ijtimoiy, madaniy) va keyin o'zaro ta'sirlashuvchi elementlar to'plami sifatida tuzilmalarni yig'ishdir» [14, c. 752]. Bundan tashqari, uning nazarida, freym “vaziyatni rasmiy belgilashni keltirib chiqaradigan idrokning ma'lum bir istiqbolidir”.

Doimiy xatti-harakatlar, ularni amalga oshiriladigan vaziyatga va ularni amalga oshiradigan shaxsning asliy xususiyatlari va bunga bog'liq deb hisoblansa-da, freym tushunchasi boshqasini – semantik freym sifatida harakat qilib, ularni semantik tahlil qilish nuqtayi nazarini kiritadi. Inson o'zi uchun qanday vaziyatda harakat qilishni o'zi belgilaydi.

E.Gofman tadqiqotining asosiy tushunchalarini ko'rib chiqar ekan, shunday deydi: “Men ularni biroz mavhum talqin qilaman va men taklif qilgan formulalar zamonaviy falsafa me'yorlari nuqtayi nazaridan juda noaniq bo'lishidan qo'rqaman. Biroq buning ijobiy tomonlari ham bor: bu uchun boshidanoq, o'quvchi ko'proq yoki kamroq aniq xulosaga kelish uchun mening shubhalarim bilan o'rtoqlasha olishi kerak [15, c. 40-42].

Konsepsiya, odatda, Erving Goffman va uning “Frame analizi” kitobida batafsil tahlil qilingan. Bu kitobni, ya'ni insho (Inglizcha Frame analizi: Tajribani tashkil etish bo'yicha insho) 1974-yilda nashr qilingan edi. Keyinchalik bu ish ijtimoiy harakat nazariyasida, siyosiy va boshqa tadqiqotlarda qo'llanila boshlandi.

“Freym” tushunchasining asosiy atamasi hali ham umumiy qabul qilingan ta'rifga ega emas. Ammo, ko'plab G'arb tadqiqotchilarining ta'kidlashicha, “Eng yaxshi nazariyalardan biri bu Robert Entmanning tushuntirishidir”. Uning fikricha, inglizcha “framing” qoliplash iborasi bu holatda “voqelikning ayrim tomonlarini tanlash va ularni kommunikativ matnda ko'proq ko'rinadigan

qilish, shu bilan bir qatorda, ma'lum bir narsani ommalashtirish" degan ma'noni anglatadi. Muammoni sharhlash, uning sabablarini o'rganish, axloqiy baho berish va uni yechish yo'llarini ochib beradi. "Ba'zan reja tuzish birinchi qarashda kun tartibini taqqoslaganga o'xshasa ham, biroq ular orasida hali ham jiddiy farqlar kuzatiladi. Shunday qilib, kun tartibini belgilash usuli ommaviy axborot vositalarida birining yoritilishini ta'minlaydi va boshqa voqealarni e'tiborsiz qoldiradi, qoliplash (ramkalash) esa ma'lum bir voqeaning OAVda yoritilishi uning ba'zi jihatlarini boshqalarni ta'kidlashda e'tiborsiz qoldirishni anglatadi.

Freym tahlili izohlovchi (tarkibiy) tahlilning bir turi bo'lib, unda tadqiqotchi "freym"ni aniqlash yoki jurnalist ritorikasini, ya'ni uning matni siyosiy rol o'ynashini aniqlash uchun matnни o'rganadi. Bunday tahlil siyosiy doiralar tomonidan "freym" qanday kiritilishini, jurnalistlar ularni yozma matnlardan qanday foydalanishini va auditoriya ushbu "doirani" qanday izohlashini aniqlaydi.

Ushbu metodologiyaning kelib chiqishi 1970-yillarning boshlarida o'ylab topilgan va uning asoschisi Erving Goffman edi. Uning aytichicha, "U agar biron-bir shaxs biron-bir hodisani tan olsa, uning reaksiyasi, asosan, freymlar yoki tarjima sxemalari bilan chegaralanadi".

80-yillarda "freym" allaqachon "media-qoliplash" (ramkalash) sifatida qabul qilingan, uning asosiy g'oyasi tegishli bo'lgan voqealarni tushunishdir. Bunday "qoliplash", madaniy rezonans, muallifning holati, xatti-harakatlari va ommaviy axborot vositalarining me'yorlari va amaliyotiga muvofiqligi tufayli ommaviy axborot vositalarida muvaffaqiyatli chiqdi. 90-yillarga kelib, "freym tahlili" uning terminologiyasi va metodologiyasini aniqlab bergan Entman tufayli rivojlanishga katta hissa qo'shdi. Darhaqiqat, uning fikricha, "freym"ni "yangiliklar matni xususiyatlarida ro'y beradigan va voqealarni o'ziga xos idrok etish va tushunishni kuchaytiradigan axborotni qayta ishlash sxemalari" deb belgiladi. "Yangiliklar freymлари paydo bo'ladi va yangiliklar matnida ta'kidlangan kalit so'zlar, metafora, tushunchalar, ramzlar va vizual tasvirlarda mujassamlanadi". "Freym"ning bunday tarkibiy qismlari ko'pincha jamiyatda yuzaga kelgan munozaralarga to'g'ri keladi va oldingi tajribadan tinglovchilarga ma'lum bo'lgan muayyan voqea haqida fikrlash tarzini shakllantiradi

Freymni tahlil qilish metodologiyasi ikki xil voqealarni (yoki vositalarni) – mantiqiy vositalarni (ingliz tilida fikrlash moslamalari) va freym vositalarini (ingliz tilida freym qurilmalari) o'z ichiga oladi. Birinchilari voqeani tushuntiradi, boshqalari esa uni tavsiflaydi. Natijada mantiqiy vositalar tushuntirishni yoki asosiy pozitsiyaning sababini ochib beradi. Bular "hodisaning ildizlari" deb ataladigan narsalar bo'lib (voqea sabablarini talqin qilish), uning oqibatlari va yaxlitligini ta'minlaydi. Freym vositalariga quyidagilar kiradi: manbalar (matnda keltirilgan barcha shaxslar); kalit so'zlar (sarlavhada paydo bo'lgan va keyin matnda takrorlanganlar); matnda joylashtirilganligi yoki tinglovchilar bilan madaniy rezonans tufayli katta "ko'rinadigan" so'zlar; metafora; asos (muammoning sababi yoki uni hal qilish sababi sifatida aniqlangan shaxs yoki shaxslar guruhi). Matnни tahlil qilib, tadqiqotchi o'ziga xos freym vositalarini aniqlashga harakat qiladi va uning namunasiga tushgan har bir hikoyani o'qiydi.

"Freym" qanday ishlashini tushunish "ko'rish", "formatlash" va "ahamiyatlilik" kabi tushunchalar (ingliz tilida ravshanlik, o'lcham va ahamiyat) tushunchalariga yordam beradi. "Freymlar" xabar obyektlari haqidagi ma'lumotlarni yoritadi va shu bilan birgalikda, ularga "ko'rinadigan" bo'ladi, ya'ni ularni yanada ravshan, tushunarli va esda qolarli yetkazib beradi. Bunda "ko'rinadigan" ma'lumotni matnning boshida yoki oxirida joylashtirish, shuningdek, ularni tez-tez takrorlash yoki madaniy o'xshash belgilar bilan bog'lash orqali amalga oshirish mumkin. "Formatlash" freymning mohiyatini ochib beruvchi bir bo'lagi bo'lib, ya'ni ko'proq yoki kamroq "ko'rish uchun" tasvirlangan voqelik elementlarini bo'rttirish yoki kamsitish jihatlarini o'z ichiga oladi. Haqiqatni tasvirlash uchun foydalanilgan so'zlar va tasvirlardan tashqari "ahamiyatlilik" ham katta ahamiyatga egadir. Voqea va tasvir qayerda bo'lsa (birinchi yoki oxirgi, ammo bitta sahifada), ommaviy axborot vositalari shunchalik ko'p ma'lumotni taqdim etadi.

E.Goffman ta'kidlashicha, jismoniy hodisalar (masalan, ob-havo) odamga bo'ysunmaydi va ijtimoiy hodisalar faqat to'satdan bo'lgan harakatlar natijasi ma'nosiga ega. Aslida, tabiiy hodisalar maqsadni belgilashga bog'liq deb taxmin qilsak, ular ijtimoiy hodisalardan ajralmas bo'lib qoladi.

Goffmanning soʻzlariga koʻra, “tabiiy” va “ijtimoiy” freym tizimlari orasidagi koʻrinadigan arziyas farq – dunyoning “normal” tuzilishi uchun fundamental ahamiyatga egaligi. Jismoniy obyektlarni jonlantirishga jalb qilish, kosmosdan kelgan mehmonlar bilan xayoliy aloqada jismoniy obyektlarni “jonlantirilgan” xususiyatlarga jalb qilish maʼlum bir aqliy nuqtayi nazardan va u umumiy, obyektiv, taʼrifni ishlatmaydi, lekin maxsus ishora qiladigan odatiy pragmatistik metodologiyadan foydalanadi. Frame tizimlari idrok algoritmlari sifatida aniqlanmagan, ammo ular doimo shakllanish jarayonida. Freymlar ijtimoiy, boshqacha qilib aytganda, haqiqatning doimiy freymi mavjud [16, c. 42-44].

Hozirgi davrga kelib, sunʼiy intellektni oʻrganish jarayonida axborotni taqdim etish, tuzilmalarini oʻrganish gʻoyasi oʻz samarasini bermoqda. Goffmanning “Freymlar tahlili: Kundalik tajribani tashkil etish toʻgʻrisida insho” asari, M.Minskining mashhur “Bilimni aks ettirish uchun freymlar” asari bilan deyarli bir vaqtda nashr qilingan. Shu bilan birga, Goffmanning kundalik hayot va dunyosining asosini tashkil etadigan birlamchi freym tizimlari uning diqqat markazida emas edi. Chunki u “haqiqiy, tirik faoliyat”ni parodiya, “soxta” narsaga aylantirish imkoniyati bilan koʻproq qiziqardi.

Keyingi paytda Freym tushunchasi tilshunoslikda ham keng qoʻllanila boshlandi va tadqiqotchilar tomonidan juda koʻplab yangiliklar kashf qilinmoqda. Ammo hali ham bu tushuncha aniq bir fikr va taʼrifga ega emas. Shunday ekan, bu lingvistik tadqiqotlarning oʻta dolzarb masalasi boʻlgan freymnlarni oʻrganish yoʻllari ishlab chiqilmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Abdulhamid Nurmonov. *Tilshunoslikning nazariy va amaliy muammolari boʻyicha tanlangan asarlar. Tanlangan asarlar.* – T., 2012 [1, b-3].
2. Асколдов С.А. *Концепт и слово. // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология.*
3. Ashuraliyev E. *Xalq topishmoqlarining kognitiv strukturasi. 5A 140101 – oʻzbek tili* [5, b.3].– M.: Академия, 1997.
4. Бабушкин А.П. *Концепты разных туров в лексике и фразеологии и методика их выявления. // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж, 2001 [13, с. 52-58].*
5. Гофман И. *Анализ фреймов: эссе об организации повседневного опыта: Пер. с англ. / Под ред. Г.С.Батицина И Л.А. Козловой; вступит статья Г.С.Батицина. – М., 2003 [14, с. 752].*
6. Гофман И. *Анализ фреймов: эссе об организации повседневного опыта: Пер. с англ. – Москва: Институт социологии РАН Институт Фонда «Общественное мнение», 2004 [15, с. 41].*
7. Гофман И. *Анализ фреймов: эссе об организации повседневного опыта: Пер. с англ. – Москва: Институт социологии РАН Институт Фонда «Общественное мнение», 2004 [16, с. 42-44].*
8. Joʻrayeva M.M. *Fransuz va oʻzbek ertaklarida modallik kategoriyasining lingvokognitiv, milliy-madaniy xususiyatlari.* – T., 2016 [4, b.38].
9. Joʻrayeva M.M. *Fransuz va oʻzbek ertaklarida modallik kategoriyasining lingvokognitiv, milliy-madaniy xususiyatlari.* – T., 2016 [5, b.38].
10. Joʻrayeva M.M. *Fransuz va oʻzbek ertaklarida modallik kategoriyasining lingvokognitiv, milliy-madaniy xususiyatlari.* – T., 2016 [8, b.47].
11. Joʻrayeva M.M. *Fransuz va oʻzbek ertaklarida modallik kategoriyasining lingvokognitiv, milliy-madaniy xususiyatlari.* – T., 2016 [10, b. 47].
12. Minskiy Marvin. *Freymi dlya predstavleniya znaniy-royallib.ru* [9, s 52-56].
13. Skrebsova T.G. *Kognitivnaya lingvistika: Kurs leksiy. – Filologicheskiy fakultet SPbGU, 2011 [3, s. 256].*
14. Филлмор Ч. *Фреймы и семантика понимания. Новое в зарубежной лингвистике: Когнитивные аспекты языка, 1988 [11., с 52-92].*
12. Степанов Ю.С. *Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М., 1997 [12,М, 1197].*
13. *Embodied Cognition. // The Stanford Encyclopedia of Philosophy. / Robert A. Wilson and Lucia Foglia [2].*